

TO'XTANAZAROV Abdurahob

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi stajor-
tadqiqotchisi
abduvakhobjon@bk.ru

YUSUPOVA N.J.

yuridik fanlar doktori, dotsent

XX ASR IKKINCHI YARMIDA O'ZBEKISTON MUSULMONLAR IDORASI FAOLIYATI

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ДУХОВНОГО УПРАВЛЕНИЯ МУСУЛЬМАН УЗБЕКИСТАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

ACTIVITIES OF THE MUSLIMS DEPARTMENT OF UZBEKISTAN IN THE SECOND HALF OF THE XX CENTURY

Annotatsiya: Ushbu maqolada I-Jahon urushidan keyin va mustaqillikkacha bo'lgan davrda Markaziy Osiyo, xususan, O'zbekiston SSR hududida davlat va din munosabatlari, Sovet hukumatining ilohiyot olimlariga nisbatan qarashlari, SADUM (O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasi) faoliyati va Markaziy Osiyo ulamolarining din ilmlarini yuksaltirishdagi xatti-harakatlari ochib beriladi. Shuningdek, jadidchilik harakati, islom urf-odat, an'analarning saqlanib qolishida xalqlarning say-harakatlari to'g'risida ma'lumotlar keltiriladi.

Kalit so'zlar: Din, Islom, SADUM (O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasi), Markaziy Osiyo xalqlari, Buxoro, Xiva, Turkiston ASSR, O'zbekiston SSR, Muhammadjon Hindustoni (Rustamov), Shayx Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf, Ziyouddin Boboxon, N.Xrushchev, L.Brejnev, partiya, madrasa, ilmlar va boshqalar

Аннотация: В этой статье раскрываются отношения государства и религии на территории Центральной Азии, в частности Узбекской ССР, в период после I-й мировой войны и до обретения независимости, взгляды Советского правительства на ученых-богословов, деятельность САДУМА (Духовного управления мусульман Средней Азии и Казахстана) и действия ученых Центральной Азии

по продвижению религиоведения. Приводятся также сведения о движении джадидизма, о действиях народов в сохранении традиций и обычаев ислама.

Ключевые слова: Религия, Ислам, САДУМ (Духовное управление мусульман Средней Азии и Казахстана), Народы Средней Азии, Бухара, Хива, Туркестанская АССР, Узбекская ССР, Мухаммаджон Хиндустани (Рустамов), Шейх Мухаммад Садык Мухаммад Юсуф, Зиюуддин Бобохон, Н. Хрущев, Л. Брежнев, партия, медресе, науки и др.

Annotation: This article deals with state and religious relations in Central Asia, after The First World War before gaining independence, in particular the relationship between religion and state in the Uzbek SSR, the views of the Soviet government on theologians, the activities of SADUM (Spiritual administration of Muslims of Central Asia and Kazakhstan), and the actions of Central Asian scientists on the way to the development of religious sciences. It also provides information about the movement of the Jadids, about the active actions of the people to preserve Islamic traditions and customs.

Keywords: Religion, Islam, SADUM (Spiritual administration of Muslims of Central Asia and Kazakhstan), Peoples of Central Asia, Bukhara, Khiva, Turkestan ASSR, Uzbek SSR, Muhammadjon Hindustani (Rustamov), Sheikh Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf, Ziyouddin Bobokhon, N. Khrushchev, L. Brezhnev, party, madrasah, sciences and etc.

KIRISH

Bugungi axborotlar asrida islom olami o'z ta'lim tizimini rivojlantirmay turib, taraqqiyotga erisha olmaydi. Darhaqiqat, hozirda eng rivojlangan mamlakatlarning ilm-fan sohasidagi yutuqlarida o'z davrida katta nufuzga ega yirik markazlar – Damashq, Qohira, Kufa, Basra, Makka, Madina, Bag'dod va boshqa islom olamidagi ilm dargohlarida yetishib chiqqan mutafakkir allomalarning hissasi borligiga aminmiz.

So'nggi yillarda muqaddas dinimizni, ulamalarimizning boy merosini o'rganish, tarixiy obidalarni asrab-avaylashga alohida e'tibor qaratilmoqda. Yurtimizda uzoq va yaqin tarixda dinga munosabat, ulamolar va ilohiyotshunos olimlar faoliyati, davlat va din o'rtasidagi jarayonlar to'g'risida o'rganish, har tomonlama tadqiq etish ishlari amalga oshirilmoqda.

Bu borada davlatimiz rahbari tomonidan ko'plab samarali ishlar amalga oshirildi. BMT Bosh Assambleyasi 2018-yilning 12-dekabrida o'tkazilgan yalpi majlisda "Ma'rifat va diniy bag'rikenglik" deb nomlangan maxsus rezolyutsiyani qabul qildi. O'zbekiston tomonidan ishlab chiqilgan hujjat loyihasi BMTning barcha a'zo davlatlari tomonidan bir ovozdan qo'llab-quvvatlandi. Mazkur rezolyutsiyani qabul qilish tashabbusi 2017-yil sentabr oyida BMT Bosh Assambleyasining Nyu-Yorkdagi 72-sessiyasida Sh.Mirziyoyev tomonidan ilgari surildi.

2018-yilning 16-aprelida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev "Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5416-sonli Farmonni imzoladi. Mazkur hujjat O'zbekistonda diniy ta'lim tizimining uzluksizligini ta'minlashga qaratilgan: boshlang'ich bosqichdan (o'rta maxsus islom ta'lim muassasalari yoki madrasalar) tortib, to oliy va undan keyingi diniy ta'limgacha belgilab berilgan.[17.1]

ASOSIY QISM

Albatta mustaqillikkacha bo'lgan davrda O'zbekiston hududidagi davlat va din munosabatlari, xalqning diniy bilim va tafakkuri, din peshvolari va ulamolari faoliyati barchamiz uchun qiziq jarayon.

Rossiya mustamlakachi hokimiyati Sovet hokimiyati bilan almashtirilganda, din kommunistik mafkuraviy raqib sifatida qaraldi. Dinni yo'q qilishning iloji bo'lmasa, uni hech bo'lmaganda qattiq cheklash kerak edi. Bolsheviklar diniy o'z-o'zini anglash o'rnini milliy ong egallashiga amin edilar, shuning uchun ular din va diniy muassasalarning huquqlarini keskin cheklab qo'ydilar.

1920-yillarning oxiriga kelib O'rta Osiyodagi masjid va madrasalar yopildi yoki ayrimlari yo'q qilindi. Barcha cherkov yerlari davlatga o'tkazildi. SSSRda madaniyat "shakl bo'yicha milliy, mazmunan sotsialistik" degan g'oya har kungi shiorga aylandi. Ikkinchi jahon urushi davrida musulmonlar va pravoslav nasroniylarga o'z e'tiqodlarini o'ta cheklangan shaklda va qattiq nazorat ostida amalga oshirishga ruxsat berildi.

Birinchi jahon urushi davrida O'rta Osiyo va tashqi dunyo o'rtasidagi aloqalar uchun yangi va o'ta jiddiy to'siqlar paydo bo'ldi. Turli raqobatdosh partiyalar Turkiston ustidan nazorat o'rnatishga intildi, bundan tashqari, 1917-yilda Peterburgda Muvaqqat hukumat hukmronligi davrida tuzilgan Qo'qon muxtoriyati hukumatini kichik, o'rta va yuqori tabaqa vakillari, jumladan, jadid islohotchilari ham qo'llab-quvvatladilar. [5.9] Bu hukumat bolsheviklar inqilobiga qarshi kurashdi, garchi ko'plab jadid islohotchilari Buxoro amiri va sobiq Rossiya protektoratlarida qisqa muddatga Xiva xonini almashtirgan bolsheviklar "Xalq respublikalari"ni qo'llab-quvvatlaganlar. [10.3] Buxoro va Xiva hududlari Turkiston ASSR tarkibiga kirdi, u 1924-yilda O'zbekiston SSR tarkibiga kirdi. [4.62] Ba'zilar tarqoq bo'linmalari Qizil Armiya tomonidan tor-mor etilgan va 1922 yilga kelib O'rta Osiyoning katta qismini o'z nazoratiga olgan "Bosmachi"ni ("Erkin xalq harakati") qo'llab-quvvatlashga qaror qilishdi.

Ko'pgina jadid islohotchilari sovet ta'lim tizimida, ayniqsa, 1920-yillar boshidagi birinchi yirik ta'lim kompaniyalarida xizmat qildilar. Biroq, 1928 yilga kelib, ularning deyarli barchasi hukumatdan chetlatildi va ta'lim tizimidagi har qanday taniqli lavozimlardan chetlashtirildi. Aksariyati 1930-yillarda Stalin tomonidan olib borilgan tozalashlar paytida qatag'on qilingan.

Biroq, ayrim shaxslar diniy ta'lim olish imkoniga ega bo'ldilar va ba'zi markaziy osiyoliklar mamlakat tashqarisida yozilgan diniy materiallardan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Diniy tafakkurga ta'sir ko'rsatadigan mahalliy diniy rahbarlar paydo bo'ldi. Muhammadjon Hindustoni (Rustamov) (1892—1989) [12.2] Brejnev davrining taniqli arbobi bo'lib, talabalarga xususiy dars bergan. Uning zamondoshlaridan biri mustaqillikdan so'ng ilk bor O'zbekiston dindorlari rahbari bo'lgan sovet davrining so'nggi muftiysi Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf (Muhammad Sodik ibn Muhammad Yusuf ibn Muhammad Ali) [2.36] edi.

1929-1938 yillardagi dinga qarshi yurishlar davrida hatto masjid va madrasalaridan mahrum bo'lgan "sobiq" ulamolar ham "xalq dushmani" qatoriga qo'yilgan va ularga shunday munosabatda bo'lgan. Umuman olganda, din ulamolari

faoliyati cheklandi. Ularning bir qismi, ayniqsa, chekka hududlarda mahalliy aholi himoyasi yoki moslashish qobiliyati tufayli omon qolgan. Hatto yarim rasmiy hujraga (madrasadagi hujra yoki sinf soʻzidan) oʻxshash narsaning mavjudligi katta xavf bilan bogʻliq boʻlishiga qaramay, anʼanaviy hanafiy islom va salafiy taʼlimotlari oʻqitiladigan kichik doiralar oʻz faoliyatini davom ettirdi. Ikkinchisi unutilgan dastlabki matnlarga urgʻu bergan va Oʻrta Osiyodagi anʼanaviy hanafiy diniy seminariyalarining kitobiy yondashuvini rad etgan, “hadis izdoshlari” degan maʼnoni anglatuvchi “Al-i Hadis” harakati tomonidan ifodalangan. Uning asoschisi Shomi-domulloh at-Tarablsiy (Said ibn Muhammad ibn Abd al-Vohid ibn Ali al-Asaliy at-Tarablsiy) (1860 yilda Tripolida (Tarabul) tugʻilgan, 1932 yilda hibsga olingandan keyin vafot etgan) edi. Oʻtgan asrning 30-yillarida “Al-i Hadis” harakati Ziyouddin Boboxon [3.77] tafakkuriga kuchli taʼsir koʻrsatgan, keyinchalik u SADUM (Oʻrta Osiyo va Qozogʻiston musulmonlari diniy boshqarmasi, keyinchalik DUM deb oʻzgartirilgan) ning ikkinchi muftiysi boʻlgan.

Muftiy Ziyouddin Boboxon paygʻambarning taʼlimotlarini tom maʼnoda emas, balki uning asarlari ruhida, bil-rayi qiyos orqali anglash lozimligiga qatʼiy ishongan. [8.271] U yigirmanchi asrning ikkinchi yarmidagi siyosiy lashgan salafiylikdan koʻra eʼtiqodning saqlanib qolishi, jamiyatning dunyoviy tuzumiga moslashgan holda omon qolish uchun tozalangan Islomni ifodalaydi. Islom yaxlit bir butun sifatida taqdim etilgan boʻlsa-da, hindistonliklar va hanafiy mazhabidagi boshqa anʼanaviy ilohiyotchilar uchun islom qaysidir maʼnoda u haqidagi mahalliy gʻoyalardan ajralmas edi.

Umrining soʻnggi oʻn yilliklarida Hindustoniya hanafiy huquqining mahalliy talqinlarining, jumladan, Markaziy Osiyoda undan shakllangan koʻplab anʼanaviy urf-odatlarining ashaddiy himoyachisiga aylandi. Uning taʼkidlashicha, modernizm ham, salafiylik fundamentalizmi ham Oʻrta Osiyo sharoitidan farqli sharoitlar yaratgan, bu yerda asosiy narsa SSSRda mavjud boʻlgan siyosiy sharoitlarda islomning saqlanib qolishidir.

Uning pragmatik argumenti taqlidga, huquqiy pretsedentga taqlid qilishga asoslangan edi. Hindustoniya taʼkidlashicha, anʼanaviy huquq

maktablarini, xoh fundamentalist boʻlsin, xoh modernist boʻlsin, rad etgan bu “begona” diniy taʼlimotlar ham boshqa mamlakatlardagi oʻziga xos sharoitlar natijasidir. [12.3]

1943-yilda Oʻrta Osiyo va Qozogʻiston musulmonlari diniy idorasi, 1945-yilda Buxoroda “Mir Arab” madrasasi tashkil etilishi bilan musulmon olamiga darcha biroz ochildi. 1943-1957-yillarda SADUMga Eshon Boboxon ibn Abdulmajidxon rahbarlik qilgan. [5.4]

SADUM Sovet hukumati tomonidan yaratilgan boʻlsa-da, ular uning rahbarligiga shubha bilan qarashgan, shuning uchun ular ilohiyot sinfini aygʻoqchilar bilan toʻldirishgan va qonuniy roʻyxatga olingan masjidlarda oʻqiladigan vaʼzlarni diqqat bilan kuzatib borishgan. Biroq, SADUM bilan bogʻliq boʻlgan juda oz sonli sovet fuqarolariga haj qilish, chet elda oʻqish, shuningdek, xalqaro maʼnaviy yigʻilishlarda SSSR vakili boʻlishga ruxsat berildi. Shu bilan birga, xorijda nashr etilgan risolalar qandaydir tarzda SADUMga boʻysunuvchi kutubxonalarga tushdi. [5.6]

Adabiyotni SSSRning Yaqin Sharq mamlakatlaridagi elchixonalari va savdo vakolatxonalarida ishlagan Oʻrta Osiyoning tub aholisi ham olib kelishgan. Bundan tashqari, N.Xrushchev, keyin L.Brejnev davrida SSSR Arab davlatlari bilan aloqalar oʻrnata boshlaganida, Oʻzbekiston universitetlarida almashuv yoʻli bilan oʻqigan arab va boshqa musulmon davlatlaridan kelgan talabalar tomonidan adabiyot olib kelindi. [2.53]

Muhammad Sodiq Muhammad Yusufning oʻzi Falastin, Suriya va Misrdan kelgan talabalarning taʼsiri haqida “Ixtiloflar haqida” [9.142] kitobida yozgan boʻlsa, Abduvali qori va boshqalar oʻtgan asrning 70-yillarida Toshkentga yiliga besh-olti marta muntazam borib, toʻgaraklarda qatnashgan.

Oʻrta Osiyo, Eron va Afgʻoniston bilan chegaradosh mamlakatlarda bu davrda diniy reformalar sodir boʻldi va 1970-yillarning oxiridan boshlab Markaziy Osiyo yoshlari uchun diniy materiallardan foydalanish osonlashdi. Oddiy fuqarolarning dinga oid maʼlumotlarni olish ham osonlashdi. Xorijiy radioeshittirishlar Sovet auditoriyasiga, jumladan, 1980-yillarda, ayniqsa, faol boʻlgan Erondagi Gorgan radiosi

borgan sari ta'siri ortib bordi. Sovet qo'shinlari Afg'onistonga bostirib kirishidan oldin ham AQSh razvedkasi musulmon respublikalarini SSSRning "yumshoq qorni" deb hisoblagan va Markaziy Osiyoning boy musulmon merosi to'g'risidagi materiallarni (ham bosma nashrlarda, ham AQSh homiyligidagi eshittirishlar orqali) tarqatishga uringan. Ushbu materiallarda ta'kidlanganidek, Osiyo respublikalari Sovet hokimiyati qo'l ostida bo'lgan. [5.3]

1979 yilda Eronning o'zida Islom inqilobi sodir bo'lganidan keyin ham eronliklar Markaziy Osiyoni diniy materiallar bilan ta'minlashda davom etdilar. Bu asosan Tehron radiosi eshittirishlari shaklida edi. Sunniylar uchun mos deb topilgan bosma materiallar ham yashirincha olib kirilgan. Ochig'i, bu holatda Eron Vashington yordamiga tayanmagan. [5.8]

Tabiiyki, Islomga oid materiallarning eng qulay manbai 1980-yillarning aksariyat qismida SSSRdan deyarli yuz ming harbiy kontingent va o'n minglab yordamchi xodimlarni qabul qilgan Afg'onistonning o'zi edi. Bu urush yillarida O'rta Osiyodan minglab harbiy xizmatchilar va texnik xodimlar har ikki tomonning afg'onlari bilan ham etnik, ham diniy jihatdan o'zlaridan unchalik farq qilmagan jamiyat a'zolari bilan bevosita aloqada bo'ldilar. Moskva va SSSRning boshqa Yevropa shaharlaridan ham bir qancha adabiyotlar kelgan, Sayyid Qutbning "Islomdan bir necha saboq" risolasining rus tiliga yashirin tarjimalari va Sayyid Abul Ala Maududiying "Islom asoslari" nomli asari ham O'rta Osiyoda tarqaldi. [6.1]

Bu matnlar tarjima sifati past bo'lishiga qaramay, SSSRda nafaqat diniy faollar, balki arab dunyosi va butun Janubiy Osiyodagi vaziyat haqida ko'proq bilishni istaganlar tomonidan ham katta qiziqish bilan o'rganilgan. Bundan tashqari, xorijiy materiallarning nisbiy tanqisligini hisobga olsak, SSSRga kontrabanda yo'li bilan olib kirilgan "taqiqlangan" adabiyotlar o'ziga xos jozibador bo'lgandir.

Bu mualliflarning g'oyalari 1970-yillarning oxiri va 1980-yillarning boshlarida din va diniy g'oyalarni o'rganishni istagan Markaziy osiyolik yoshlarning o'sha kichik guruhining radikallashuviga olib kelganiga shubha yo'q. Fikr oddiy edi: imperializm, mustamlakachilik

va kommunizm o'z mohiyatiga ko'ra halokatli bo'lib, Islom dinining shakllanish yillarida soddaligi va sofligiga qaytish poklanish imkonini beradi. Sovet ta'lim tizimi mustamlakachilik va imperializmning zararli ekanligini uzoq vaqtdan beri ta'kidlab kelgan va Markaziy Osiyo yoshlari kommunizmning ba'zi kamchiliklarini o'z ko'zlari bilan bilib olishgan. Demak, agar kommunistlar Islomga shu qadar zo'ravonlik bilan qarshi chiqqan bo'lsalar, Islomda qandaydir immanent poklik bor edi, bu esa kommunizmga zid edi. Yoki bu yosh markaziy osiyoliklarga shunday tuyuldi. [12.7]

Tarixchi olim Eren Tasarning "Soviet and Muslim" asarida ta'kidlashicha "Sovet harbiy xizmatchilari va texnik mutaxassislari orasidan O'rta Osiyo aholisining bir qismi afg'on mujohidlari (jumladan, millati ruslar) tomoniga o'tib, Pokistondagi radikallar madrasasiga o'qishga kirishdi. To'g'ri, ular ko'p emas edi. Ularning aksariyati postsovet davrigacha Pokiston yoki Afg'onistonda qo'nim topgan va faqat 1990-yillar o'rtalarida tojik va afg'on terrorchilar lagerlarida instruktor bo'lib qaytgan. Ayniqsa, Farg'ona vodiysidagi o'zbeklar va tojiklar o'rtasida musulmon yoshlardan iborat kichik guruhlar tuzildi. Ular o'zlarini "Mujaddidiyi" (yangilanish tarafdori) yoki "Javononi Islomiy" ("Islom yoshlari") deb atashgan." [8.261].

Temir parda parchalana boshlaganida, dunyoda nima sodir bo'layotganini bilish uchun Markaziy Osiyo xalqida katta qiziqish bor edi. Ko'pgina markaziy osiyoliklar uchun musulmon dunyosidagi o'z davlatlari tashqarisida sodir bo'layotgan voqealar alohida qiziqish uyg'otdi, chunki ko'pchilik haligacha o'zlarini musulmon deb hisoblardi, garchi ular dindor bo'lmasalar ham yoki kamdan-kam hollarda o'zlarini musulmonlar deb hisoblardilar.

Brejnev hukmronligining so'nggi yillarida ichki omillar ta'sirida davlatning zaiflashuvi sharoitida din omili yuzaga chiqdi. Oxir oqibat, aholi bosimi ostida M.Gorbachyov sovet tuzumini xalq tomonidan qo'llab-quvvatlanishini tiklashga behuda urinib, dinning rolini oshirishga majbur bo'ldi.

Ammo dastlab faqat rus pravoslav cherkovi jamiyat hayotida o'z o'rnini tikladi. Gorbachyov va undan ham ko'proq, uning rafiqasi Raisa,

o'nlab yillar davomida Sovet Ittifoqining noto'g'ri boshqaruvi natijasida qolgan axloqiy va ma'naviy bo'shliqni rus madaniyati qadriyatlariga bilan to'ldirish uchun tobora ko'proq ochiq kompaniya olib borishdi. Ammo islom diniga nisbatan bunday ehtiyotkoronalik namoyon bo'lmadi, aksincha: Moskva Rossiya suvga cho'mganining ming yillik bayramini nishonlashga hozirlik ko'rayotgan bir paytda Islomga rasmiy dushmanlik shu darajaga yetdiki, o'g'illar ota-onasining dafn marosimida qatnasha olmaydilar. [13.3]

SSSRda 1989-yil yanvar oyida o'tkazilgan oxirgi aholini ro'yxatga olish ma'lumotlariga ko'ra, O'rta Osiyo millatlari orasida tug'ilish darajasi hali ham juda yuqori edi va o'n yil ichida O'rta Osiyo aholisi SSSR aholisining to'rtidan bir qismini tashkil qiladi. Sovet sotsiologlarining ta'kidlashicha, markaziy osiyoliklarning ko'pchiligi rus tilini yetarli darajada bilmaydi va Rossiyaning mehnat resurslari taqchil bo'lgan hududlarida ishlash uchun ish yetarli bo'lmagan qishloqlardan ko'chib ketishni istamaydi. Ko'pchilik bu istaksizlikning sababi ilgari o'ylanganidan ko'ra kengroq bo'lgan Islom dini ekanligini ta'kidlaydi. Aytishlaricha, Islom tor tafakkurni vujudga keltirgan, natijada uning "ta'siri" ostida bo'lganlar rus tilini o'rganmaslikni, harbiy xizmatni yomon o'tkazishni va Sovet davlatiga potentsial qarshi bo'lishni tanlagan. [7.82]

Musulmon marosimlari kengroq amaliyotga kira boshladi, lekin e'tiqodni o'rgatish ko'pincha cheklangan rasmiy diniy ma'lumotga ega bo'lgan odamlarga ishonib topshirilgan edi. Bu SADUM bilan bog'liq bo'lgan ilohiyotchilari Kreml rahbariyatini xavotirga soldi.

Bu davrda ilohiyotshunoslarning yangi avlodi, jumladan, 1989-yilda SADUM muftiysi bo'lgan Muhammad Sodik Muhammad Yusuf ham mashhur bo'ldi. U rasmiy musulmon o'quv yurtlarida va xorijda ta'lim olgan, uning hamkasblari Tojikistonda Said Abdullo Nuriy va Muhammadsharif Himmatzoda va Qirg'izistonda Sodikjon qori Kamoliddin (Kamolov) [8.245]. Ularning barchasi O'rta Osiyoda diniy ta'lim darajasini ko'tarishni maqsad qilgan va buning uchun dastlab, hech bo'lmaganda, sovet institutlari doirasida ishlashga tayyor edilar.

Muhammad Sodik Muhammad Yusufning SADUMdagi faoliyati 1989-yil

6-fevralda O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy idorasi muftiysi etib saylandi.

Shayx Muhammad Sodik muftiy etib saylangach, butun kuch-g'ayratlarini diniy idora faoliyatini yangi pog'onaga ko'tarish, musulmonlar manfaatini himoya qilish, diniy tashkilotlarning moddiy-texnika bazasini yaxshilash masalasiga yo'naltirdi. Diniy idora qoshida yordamchi xo'jalik tashkil qilinib, issiqxona qurildi, olingan daromad esa diniy idora, masjid-madrasalarning sarf-xarajatlariga, ustoz va talabalarning oylik maoshlariga, diniy kitob va risolalar chop qilish kabi maqsadlarga yo'naltirildi.

Pokistonga qilgan tashrifi paytida u yerdan diniy idora nashriyotini rivojlantirish uchun zamonaviy bosmaxona uskunalarini olib kelgan. Viloyatlardagi qoziliklar qoshida kutubxonalar tashkil qilish uchun chet eldan ko'plab diniy kitoblar ham olib keltirgan. Shayx Muhammad Sodik Kuvayt davlatiga tashrifida mamlakat Vaqf va islomiy ishlar vazirligi rahbarlari bilan kelishib, O'zbekistonda Kuvayt Xalqaro Islom xayriya jamg'armasining bo'limini ochgan. Bu xayriya jamg'armasi o'sha davrdagi Diniy idora tarkibida bo'lgan barcha jumhuriyatlarda turli xayriya ishlarini amalga oshirdi. Jumladan, o'sha paytda Qirg'izistonda suv toshqinidan zarar ko'rganlarga bir qancha kichik uylar olib berdi, barcha jumhuriyatlarda ko'plab yetimlarga moddiy yordam ko'rsatdi, masjid-madrasalar qurishda yordam berdi, suv bo'lmagan joylarda quduq kavlab, suv ta'minotini yaxshilashga hissasini qo'shdi. Bu jamg'arma hozirgi kunda ham faoliyatini davom ettirib, mamlakatimizning turli viloyatlaridagi yuzlab yetimlarga beg'araz moddiy yordam berib kelmoqda. [8.264]

Shayx Muhammad Sodikning 1989 yili Diniy idoraga rais-muftiy qilib saylanishi munosabati bilan o'tkazilgan Qurultoyda O'zbekiston hukumati tomonidan Toshkentdagi tarix muzeyida saqlanayotgan Mus'hafi Usmoniyning Diniy idoraga topshirilishi musulmonlar uchun katta voqea bo'ldi.

Ko'p vaqt o'tmay Shayx Muhammad Sodik sobiq Ittifoqning Oliy kengashiga deputatlikka saylandi va bu maqomdan ham musulmonlarning manfaatlari uchun unumli foydalandi.

– 1989 yil dekabr oyida SSSR Oliy Kengashining xalq deputati etib saylandi; O'rta

Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy idorasi raisi hamda SSSR Oliy Kengashining xalq deputati sifatida SSSR hukumatiga musulmonlarning ahvoli yoritilgan, ularning haq-huquqlarini hurmatlash va Islom dini arkonlarini ado etish imkoniyatini qayta tiklash masalasi ko'tarilgan bayonnomani taqdim etdi. Bu sa'y-harakatlar natijasida hukumatning musulmonlarga nisbatan siyosatida keskin burilish yuz berib, ijobiy o'zgarishlar amalga oshirila boshladi, ko'plab masjidlar, madrasalar ochildi. [14.3]

Shuningdek, sobiq Ittifoq rahbari Gorbachyovga rasman murojaat qilib, diyorimizdan haj ziyoratiga boruvchi musulmonlar sonini keskin ko'paytirishga muvaffaq bo'ldi va 1990 yili Markaziy Osiyo respublikalarining o'zidan besh yuz nafar musulmonni Toshkent shahri orqali haj ziyoratiga olib borishga erishdi. Bundan avval sobiq Ittifoqning barcha respublikalaridan jami 20-30 kishigina hajga borar edi.

Shuningdek, shayx Muhammad Sodik Saudiyadagi "Robitalat olamil islomiy" rahbarlari bilan muloqotlar qilib, ularga sobiq Ittifoqda yashovchi musulmonlarning mus'hafi sharifga muhtojligini to'g'ri tushuntirishga va Saudiya podshohi, marhum Fahd ibn Abdulaziz nomidan sobiq Ittifoq musulmonlari uchun bir million adadda turli hajmdagi mus'hafi shariflarning hadya qilinishiga erishdi. U kishi Robita rahbarlaridan ushbu mus'hafnlarni ramziy (arzon) narxda musulmonlarga sotib, tushgan mablag'larni Diniy idora sarf-xarajatlari hamda masjid va madrasalarni ta'mirlash, diniy kitob va jurnallar nashr qilishga yo'naltirish uchun kelishgan edi. [15.2]

Shayx Muhammad Sodik O'zbekistondagi iqtidorli imom-domlarni chet elda malakalarini oshirish uchun o'qishga yuborish haqida Misr Vaqf va islomiy ishlar vazirligi bilan hamda Pokistondagi din ishlari bo'yicha mas'ul davlat idoralari bilan kelishib, bir qancha imom-domlalarimiz ushbu mamlakatlarda tahsil olib, malaka oshirishlariga imkoniyat yaratdi.

Kitoblar va ommaviy axborot vositalarining diniy ma'rifat tarqatishdagi katta ahamiyatini yaxshi anglagan shayx Muhammad Sodik bu borada ham katta ishlarga qo'l urdi. Diniy idoraning faqat chet elliklarga mo'ljallangan va bir necha xorijiy tillarda nashr qilinadigan "Sovet Sharqi musulmonlari"

jurnalini "Movarounnahr musulmonlari"ga o'zgartirib yangi nom va yangicha mazmun bilan nashr ettirdi. 1990 yildan boshlab esa "Islom nuri" gazetasi katta nusxada chiqa boshladi. Bu jurnal va gazetada shayx Muhammad Sodiqning, diniy ta'lim muassasalar ustozlari, imom-xatiblar va yozuvchilarning dolzarb diniy mavzulardagi maqolalari chop etila boshlandi. [14.4]

1990-yillar boshida yangi Xalq deputatlari qurultoyi [11.42] (Muhammad Sodik ishlagan) umumiy ovoz berish yo'li bilan saylanganidan so'ng uzoq yillar davomida amalda bo'lgan siyosiy tamoyillar avvaliga tanqid ostiga olindi, keyin esa ag'darildi. Qonunchilik masalalariga bag'ishlangan ushbu muhokamalar ikkinchi Butunittifoq kanalida avval jonli efirda namoyish etildi, keyin esa yozib olindi. Ammo bularning hech biri Gorbachyov atrofidagi sovet rahbariyati intilayotgan natijani bermadi: ular SSSR aholisini tinchitilmadi; yangi nodavlat tashkilotlarni shakllantirish davom ettirildi.

O'rta Osiyoda diniy uyg'onish tez sur'atda rivojlanib, jadallik kasb etgan bo'lsa-da, Markaziy Osiyoda siyosiy norozilik Boltiqbo'yi, Ukraina yoki Kavkazga qaraganda ancha sekinroq o'sdi. Mintaqada etnik zo'ravonliklar avj oldi: 1989-yilda Farg'ona vodiysida mahalliy mesxeti turklari va o'zbeklari ishtirokidagi mahalliy tartibsizliklar, ikki respublika chegarasidagi tog'larda qirg'izlar va tojiklar o'rtasida suv ustidagi to'qnashuvlar, G'arbiy Qozog'istonda mahalliy chechenlar va qozoqlar o'rtasidagi to'qnashuvlar. 1990-yil boshida Dushanbeda Qorabog'lik arman qochqinlari to'lib-toshgan Tojikiston poytaxtida yangi uy-joy olishlari (navbat ro'yxatidagi, yangi kvartiralarini uzoq vaqtdan beri kutayotgan mahalliy aholi o'rniga olishi) haqidagi mish-mishlar fonida tartibsizliklar boshlandi. [2.49]

XULOSA

Sovet davridagi islomning qayta tiklanishi deyarli to'xtatib bo'lmaydigandek tuyuldi. O'zbekistondagi barcha mahallalarda (shahar chegarasidagi hududlar), butun Markaziy Osiyo bo'ylab qishloq va shaharlarda masjidlar ochildi. Noqonuniy madrasalar, ayniqsa, O'zbekiston va Tojikiston hududlarida paydo bo'la boshladi.

Xalqning dinga bo'lgan qiziqishi deyarli to'xtatib bo'lmaydigan bo'lib qoldi va bir kechaning o'zida noqonuniy, o'zini-o'zi tashkil etgan yuzlab mahalliy madrasa va masjidlar paydo bo'ldi.

Xulosa qilib aytilganda, Sovet ittifoqi davrida din masalasining qanchalik siquvga olinishi, har tomonlama ulamolar va ilohiyotshunoslarning bosim ostida bo'lganligiga qaramay, Markaziy Osiyo, xususan, O'zbekiston SSRda xalqning urf-odatlarida, jadidlarning sa'y-harakatlarida dinning asosiy mazmuni saqlab qolindi. Chunonchi, SADUM (O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasi)ning tashkil etilishi, ushbu hududdagi diniy-ijtimoiy vaziyatni nazoratga olish yo'nalishidagi chora-tadbir bo'lishiga qaramay, Eshon Boboxon ibn Abdulmajidxon, Muhammadjon Hindustoni hamda Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf kabi yetuk olim va kuchli bilim egalari bo'lgan ulamolar sharofati bilan dinning asosiy ahamiyati, ilm-ma'rifat saqlab qolindi va tobora kuchaytirildi. Bu esa mustaqillikdan keyingi davrda din va davlat o'rtasidagi o'zaro munosabatlar hamda islom ilmlarini o'rganish, xalqning har tomonlama mustaqil fikrlashi va vijdon erkinligining kafolatlanishiga zamin yaratdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirziyoyev Sh. BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqi. <https://president.uz/oz/lists/view/1063>
2. Brovkin V.N. 1989-yil mart oyida Xalq deputatlari s'ezdiga (CPD) saylovlar o'tkazilishi. Rus sharhi. jild, 1990: 417-442. www.jstor.org/stable/130524
3. Glass K. Islomning qisqacha ensiklopediyasi. San-Fransisko: Harper & Row, Publishers, Inc., 1989. – B. 325, 361.
4. Nikita Xrushchev, Encyclopedia Britannica, www.britannica.com/EBchecked/topic/316972/Nikita-Sergeyevich-Xrushchev; Leonid Brejnev. Encyclopedia Britannica, www.britannica.com/EBchecked/topic/79098/Leonid-Ilich-Brezhnev.
5. Olimova S. Tojikistondagi siyosiy Islom va ziddiyat, CA&CC Press, AB, www.ca-c.org/dataeng/11.olimova.shtml.
6. Olkott B.M. Islomning yuzi: Muhammad Sodik Muhammad Yusuf, Vashington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 2007.
7. Olkott B.M. Markaziy Osiyodagi radikal islomning ildizlari, Vashington, Kolumbiya okrugi: Xalqaro tinchlik uchun Karnegi jamg'armasi, 2007. http://carnegieendowment.org/files_7otts/c.
8. Poliakov S.P., Olkott M.B. Islom kundaligi: Markaziy Osiyoning qishloqlarida din va an'analar. – Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe, 1992.
9. Tasar E. Soviet and Muslim (The Institutionalization of Islam in Central Asia, 1943-1991) – Oxford, 2017. – P. 426.
10. Zenkovskiy S.A. Rossiyada panturkizm va islom. – Kembrij: Mass, Garvard universiteti nashriyoti, 1967. – B. 230.
11. Олкотт Б.М. Очерк истории ислама в Узбекистане. – Москва, 2012.

INTERNET SAYTLARI:

12. <https://academics.hamilton.edu/central-asian-history/khalid-islam-underground>
13. <https://arboblar.uz/uz/people/shejkh-mukhammad-sadyk-mukhammad-yusuf>
14. <https://islom.uz/hazrat>
15. <https://medinaschool.org/library/lichnosti/musulmanskie-uchenye/muhammad-sodik-muhammad-yusuf>
16. <https://strategy.uz/index.php?news=1014&lang=uz>
17. <https://president.uz/oz/lists/view/1063>